

გიორგი მამარდაშვილი

თანამედროვე ეთნოდემოგრაფიული პროცესები ქვემო ქართლში

კვლევა განხორციელდა „შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის“ ფინანსური მხარდაჭერით. პროექტი № 17-76

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, ახლად წამოქმნილ სახელმწიფოებში სხვადასხვა სახის ეთნოდემოგრაფიულმა პრობლემამ იჩინა თავი. ამ პრობლემებს წინაშე დადგა მრავალეთნიკური საქართველოც. დღესდღეობით კავკასიაში და, საერთოდ, რეგიონში მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენები კვლავ ღიად და საჭირობოროტოდ ტოვებს ეთნიკურ საკითხებს. რთული პოლიტიკური ფონის გათვალისწინებით, ფრიად საშური საქმეა ეთნოსთა შორის ურთიერთობის შესწავლა ეთნოლოგიური თვალსაზრისით, მოსალოდნელი უთანხმოებების მცირედი შანსის პროგნოზირება, სხვადასხვა პოლიტიკური წრეების იდეოლოგიის გაველინებისა და ამ იდეოლოგიის ერთ-ერთი მთავარი შემადგენელი ნაწილის, მისი ტენდენციური სამეცნიერო საფუძვლების კრიტიკული ანალიზი და სააშკარაოზე გამოტანა.

მრავალეთნიკურია საქართველოს ძირძველი რეგიონი – ქვემო ქართლი. მისი მოსახლეობის თითქმის ნახევარს ეთნიკურად აზერბაიჯანელები წარმოადგენენ. მათზე ოდნავ მეტია ქართული მოსახლეობა. რიცხოვნობით მეორე ეთნიკური უმცირესობა სომხები არიან. გასული საუკუნის 90-იან წლებამდე, ამ რეგიონში ცხოვრობდნენ ბერძნები, ოსები და რუსებიც, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, სხვადასხვა მიზეზის გამო, საქართველოდან მიგრირდა.

დღესდღეისობით ქვემო ქართლში ეროვნული უმცირესობებიდან ძირითადად აზერბაიჯანელები და სომხები ცხოვრობენ. ზოგიერთ რაიონში აზერბაიჯანელები აბსოლუტურ უმრავლესობაში არიან (მარნეულის მოსახლეობის 87 %). ჩვენი ქვეყნის გარეთ, საზღვრებთან ძალიან ახლოს

მიმდინარე კონფლიქტი აზერბაიჯანელებსა და სომხებს შორის, საკმაოდ ღრმაა და ცხადია, მისი გარკვეული იმპულსები, რაღაც დოზით ქვემო ქართლის ეთნიკურ უმცირესობებშიც აღწევს.

ამჟამად, მარნეულის რაიონში მცხოვრებ ეთნიკურ უმცირესობებში არსებულ ზეპირ ისტორიებს, მათ მიერ დანახულ ისტორიული დემოგრაფიის საკითხებსა და ურთიერთგანწყობაზე შეეხერხებით.

ძალზე საინტერესოა დღევანდელი ქვემო ქართლის მოსახლეობის ისტორიულ მეხსიერებაში შემონახული ცნობები ამ მხარის ეთნიკური შემადგენლობის, მისი დასახლებისა და ერთა შორის ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ. ჩვენს მიერ მოპოვებულმა მასალამ საკმაოდ ბევრ საკითხზე მოგვცა ინფორმაცია. ამ მასალის შემდგომი დამუშავება, საჭიროების შემთხვევაში გაღრმავებული საველე სამუშაოების ჩატარება და შესაბამის სამეცნიერო ლიტერატურასთან შეჯერება მოგვცემს წარსულის, მიმდინარე პროცესებისა და სამომავლო პერსპექტივების მეტნაკლებად ცხად სურათს.

საისტორიო წყაროებითა და არქეოლოგიური მონაცემებით, ამჟამად ეთნიკურად ჭრელი მარნეულის რაიონი ქართული კულტურის ერთ-ერთი მძლავრი კერა და ქართველთა ოდინდელი განსახლების არეალი იყო. თუმცა, ამჟამინდელ მარნეულელთა მონათხრობში ალაგ-ალაგ გამოკრთება საწინააღმდეგო აზრი და ამ მიწებზე უძველესი დროიდან სხვა ეთნოსების მკვიდრობის იდეა. უნდა აღინიშნოს, რომ მარნეულელ სომხებს, აზერბაიჯანელებთან შედარებით, ისტორიული მეხსიერება უფრო შენახული აქვთ და მათი გადმოცემები, სოფლების ისტორიები, ცნობები ისტორიული ეთნოდემოგრაფიის შესახებ უფრო ვრცელი და მრავალფეროვანია.

ქართული ისტორიოგრაფიული ტრადიციის მიხედვით ქართლში, სომხური მოსახლეობა ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV საუკუნიდან არსებობს. ლეონტი მროველის მიხედვით მცხეთაში ექვს ენაზე, მათ შორის სომხურზეც საუბრობდნენ (ლეონტი მროველი 2012: 21). მცხეთაში სომხური დასახლების არსებობას (ან მცხეთელების გარკვეული ნაწილის

მიერ სომხური ენის ცოდნას) სავარაუდოდ მიგვანიშნებს წმინდა ნინოს მოღვაწეობის ამსახველი ქართული ისტორიული წყაროც. ისტორიული წყაროები V საუკუნეში, ქვემო ქართლში სომხურ მოსახლეობას ადასტურებს. სომხეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფოების საზღვარზე მდებარე ქვემო ქართლში სომხური მოსახლეობის გაჩენა, იქ შერეული ქართულ-სომხური მოსახლეობის არსებობა გამორიცხული არ უნდა იყოს. ეს მოვლენა დიდწილად ამ ორი სახელმწიფოს საზღვრებისა და გავლენის სფეროების ხშირად ხელიდან ხელში გადასვლით უნდა იყოს განპირობებული. II-I საუკუნეებში, არმენია იბერიას სამხრეთ რეგიონებს პარიარდეს კალთებს, ხორზენეს, გოგარენეს ართმევს. I-II საუკუნეებში, უკვე გაძლიერებული იბერია სამხრეთით სწევს საზღვრებს, იბრუნებს ისტორიული ქართლის სამხრეთ ნაწილებს (ჯანაშია 1952: 257). სწორედ აქ, ქვემო ქართლის სამხრეთ რეგიონებში, ტაშირსა და აბოცში შეიძლება ადრეულ დროში გაჩენილიყო სომხური მოსახლეობა. ტიგრან II-ს დროს, ჩრდილოეთის საზღვრის გასამაგრებლად უნდა შექმნილიყო გუგარქის საერისთავოც, რომელიც ფარნავაზისდროინდელ სამშვილდისა და ხუნანის საერისთავოს ტერიტორიას უნდა ემთხვეოდეს (მაისურაძე 1999: 13-21).

სომხური მოსახლეობის არსებობა, ქვემო ქართლში, შუშანიკის ცხოვრების აღმწერ ცნობებშიც გვხვდება. შუშანიკს აქ, სომხური მღვდელთმსახურება შემოუღია. ნარევი სომხურ-ქართული მოსახლეობა დასტურდება ტაშირში VI-VII საუკუნეებშიც. V საუკუნეში სომხურენოვანი დასახლება არსებობს ცურტავშიც (მაისურაძე 1999; 19-22). შესაძლოა სომეხთა მიგრაცია აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთ რეგიონებში, არაბობის დროსაც გრძელდებოდა. ქვემო ქართლში სომხური მოსახლეობისთვის ხელსაყრელი პირობები უნდა ყოფილიყო X საუკუნეში – ამ დროს იქმნება ტაშირ-ძორაგეთის იგივე ლორე-ტაშირის სომხური სამეფო. მას სათავეში კვირიკიანი ბაგრატიონები უდგანან და ის მოიცავს ლორის, დმანისისა და სამშვილდის ტერიტორიებს. პირდაპირი ცნობები თუ რა პროპორციებით იყვნენ ამ სამეფოში წარმოდგენილი სომხები და ქართველები, არ

გაგვანია. სომხური მოსახლეობა სჭარბობდა ძოროფორისა და ტავუშის ხევში (ბერძენიშვილი 1979: 105). საინტერესოა, ის ფაქტი, მეათე საუკუნის სომხური წყაროების მიხედვით ტაშირს, ვრაც დაშტი ანუ ქართველთა ველი ეწოდება (ბერძენიშვილი 1979: 34). ქართული მოსახლეობის პირველი მასიური აყრა ქვემო ქართლის ტერიტორიიდან, სელჩუკების შემოსევის, „დიდი თურქობის“ დროს უნდა მომხდარიყო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ცხადად აღწერს თურგორი განანაგება გამოიწვია ქვეყანაში მომთაბარე თურქების თარეშმა. მომთაბარეები, ცხადია მტკვრისპირა და დღევანდელი მარნეულისა და გარდაბნის რაიონების ველებს ზამთრის იალაღებად გამოიყენებდნენ, ზაფხულობით კი თრიალეთისა და სამხრეთ საქართველოს მთიანეთის საძოვრებს დაიკავებდნენ. რეგიონში სელჩუკების მძლავრობამ გამოიწვია სომხური მოსახლეობის მიგრაცია ბიზანტიის კუთვნილ მცირეაზიურ სამფლობელოებში. სომხურმა წყაროებმა (მათე ურჰაეცი) შემოგვინახა ცნობა დავით აღმაშენებლის მიერ ქართლში, კერძოდ კი გორში სომხების ჩასახლების შესახებ (მაისურაძე 1999: 60). სომხების მიგრაცია მონღოლთა ბატონობის დროს უნდა შემწყდარიყო, თუმცა XIV-XV საუკუნეებში კვლავ უნდა განახლებულიყო, რადგან ამ დროისთვის საქართველო, მიუხედავად გახშირებული თავდასხმებისა, მაინც სომხეთზე უფრო უსაფრთხო და მოსახერხებელი საცხოვრისი ადგილი იყო. ალექსანდრე I-ს ღორის მხარე დაუბრუნებია და ის სამართავად ლტოლვილი ბეშქენ ორბელიანისთვის მიუცია. ამ დროისთვის სივინეთიდან საქართველოში 6000 კომლი შემოსულა (ამ რიცხვის სიზუსტის გადამოწმება ვერ ხერხდება). სომეხი დევნილები, ამ დროს, ძირითადად ღორის მხარეში იყრიდნენ თავს.

XVII საუკუნიდან, ქართველი მეფეები და ადგილობრივი ხელისუფალნი გამუდმებული ომებისა და თავდასხმებით გაუკაცრიელებულ თავიანთ სამფლობელოებში ქვეყნის გარეთ არსებული მოსახლეობის ჩასახლებასაც იწყებენ. არის ცნობები როსტომისა და ვახტანგ VI-ის დროს სომხების საქართველოში ჩამოსახლების შესახებ. ზოგჯერ ჩა-

მოსახლებას იძულებითი ხასიათი ჰქონია – 1779 წელს, ერეკლე მეორემ, ერევანში ლაშქრობის დროს, რვა სოფელი (სავარაუდოდ სომხების) აყარა და საქართველოს ქალაქებსა და სოფლებში ჩაასახლა. სომხები, ძალიან ხშირად დედაწულიანად, ორგანიზებული სოციალური საზოგადოების სახით სახლდებოდნენ და აგრძელებდნენ იგივე საქმიანობას და იმავე ცხოვრებას, რასაც მიხვეულები იყვნენ გადმოსახლებამდე. გვიანფოდალურ ხანაში, ქვემო ქართლში სომხური არისტოკრატიაც უნდა არსებებულყო. სომხური წარმოშობის მებატონები ქართულ გვარებსაც ატარებდა (ბეგთაბეგაშვილი, ბებუთაშვილები...) (მაისურაძე: 114). ნიშანდობლივია ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა, რომლის მიხედვითაც, თბილისისა და ქვემო ქართლის მცხოვრებლები ენითა და „ქცევა-ზნით“ ქართველები იყვნენ (ბაგრატიონი 1973: 41), ანუ მათ კულტურული ასიმილაცია განუცდიათ და გაქართველებულან. თუმცა მათ შორის საკმაოდ დიდი რაოდენობით იყვნენ მონოფიზიტი ქართველები. 1770 წლის აღწერის მიხედვით შიდა ქართლში 500 კომლი სომეხია. ქვემო სამხრეთი ნაწილის (ამჟამად ნაწილობრივ საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე) ქართლის ეთნიკურ სიტუაციაზე კი აღწერა გვამცნობს: „არის ბორჩალო და ფამბაკის ხეობა ერთი მთელი სახანო. ამისი კაცი მრავალი დაფანტულა სხვის თემში და ახლა არის 2560 (კომლი) სომხით. არს ყაზახი ერთი მთელი სახანო და მრავალი ამისი კაცი სხვის ქვეყნებში არის დაფანტული და დღეს არის თათარი 3000 და სომეხიც არის ყაზახის 1200. არის შამშადილუ ერთი მთელი სახანო, ამაში მკვიდრობს თათარი 2200. სომეხიც არის 1200“ (მაისურაძე 1999: 115).

ერეკლეს მეფობის ბოლო წლებში, მიუხედავად იმისა, რომ თბილისი და ქართლი აოხრებული იყო ალა მაჰმად ხანის მიერ, მრავალი თხოვნა არსებობდა სომეხი მელიქების, რომლებიც თავიანთი ხალხით საქართველოში დასახლების სურვილს გამოთქვამდნენ. ერეკლეს, მხოლოდ ერთის, აბოს თხოვნა გაუთვალისწინებია და მისთვის სოფელი ბოლნისი მიუცია და მისი მცირერიცხოვანი ყმებისთვის კოპლის გზის დაცვა დაუვალეებია. დანარჩენი ყარაბაღელი მელიქები, რომლებიც რუსეთის დახმარებით ცდილობდნენ

ლორეს, ბოლნისისა და ბორჩალოს რაიონებში ჩასახლებას და შემდგომში ამ ადგილებში სომხური ავტონომიის შექმნას, ერეკლემ ყმებიანად თელავში, სიღნაღსა და კახეთის სოფლებში ჩაასახლა (მაისურაძე 1999: 128).

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისთვის, უცხოტომელი მიგრანტები ქართველთაგან დაცარიელებულ ჯავახეთს, ტაშირს, თრიალეთს და ყაიყულს იკავებენ. XVIII საუკუნის ბოლომდე უცხოტომელთა მიგრაციას საქართველოს ტერიტორიაზე მეზობელი მუსლიმური სახელმწიფოების ხელშეწყობით ხდებოდა. შემდგომ პერიოდში კი მიგრაციულ პროცესებს რუსეთის იმპერია მართავდა. XIX საუკუნის დასაწყისში, 1817-1818 წლებში გერმანელები (უმეტესწილად ქვემო ქართლში) ხოლო, 1828-1829 წლებში სომხები და ბერძენები (ნაწილობრივ ქვემო ქართლში) მასიურად სახლდებიან საქართველოს სამხრეთ ნაწილში (ჯაოშვილი 1984: 54, 210).

პაველე ციციანოვს, ერევანში ლაშქრობის შემდეგ, თბილისში ჩამოუსახლებია 2000-ზე მეტი სომეხი. XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში სომხები სახლდებიან გაუკაცრიელებულ წალკის რაიონშიც. 1828-1829 წლებში უკვე დიდი მასებით სახლდებიან საქართველოში – სამცხე-ჯავახეთში (34 ათასი), ხოლო ბორჩალოში (ამ ადმინისტრაციული ერთეულის დღევანდელ საქართველოში შემომავალ ტერიტორიაზე) – 5 ათასი (ანთაძე 1973: 109). სავარაუდოდ, არსებობდა სომხების საქართველოში გადმოსახლების ვრცელი გეგმა, რომელიც ყირიმის ომის დროს თურქეთიდან სომხების გადმოსახლებას ისახავდა მიზნად. თუმცა, ეს გეგმა ჩაიშალა და XIX საუკუნის მეორე მესამედში, სომეხთა ჩამოსახლების პროცესი დროებით შეწყდა. ეს პროცესი ახლდება საუკუნის ბოლო მეოთხედში – სომხები სახლდებიან აფხაზეთში, ბათუმში, ჯავახეთსა და ბორჩალოში. შედეგად, XIX საუკუნის მიწურულს, ყველაზე მეტი სომეხი ჯავახეთში, ახალქალაქის მაზრაში, იყრის თავს. 1897 წლის მონაცემებით, უცხო ქვეყნის ქვეშემრდომ და სამხედრო პირთა გარეშე, საქართველოში მცხოვრები სომხების 93,7% გრიგორიანელია. კათოლიკური რწმენისა იყო, საქართველოში მცხოვრები 5,79 %, მართლმადიდებელი 0,5 %,

მაჰმადიანი 0,01 %. სომხური მოსახლეობის ნახევარი ქალაქის მკვიდრი იყო, ნახევარი კი სოფლად ცხოვრობდა (ანთაძე 1973: 110-113).

ქართული ისტორიოგრაფიული ტრადიციის მიხედვით საქართველოს შუაგულში, მცხეთაში სხვა ენებთან, მათ შორის სომხურთან ერთად, ხაზარულზეც (ერთ-ერთი თურქულენოვანი ხალხის ენა) საუბრობდნენ. ამავე ეპოქაში, ქართლში თურმე ბუნ-თურქებს უცხოვრიათ, რომელთა ცხოვრების წესი ველური და ბარბაროსული ყოფილა (ქართლის ცხოვრება 2012: 16-22). რაღა თქმა უნდა, ეს კონცეფცია ზღაპრული ელფერის მქონეა, თუმცა შესაძლოა რაღაც ისტორიული რეალობის ძალზედ დამახინჯებულ გადმოცემას წარმოადგენდეს. შესაძლოა, ეს ცნობა რაღაც დროს, უცხოტომელთა საქართველოს ტერიტორიაზე ბინადრობას, დროებით დამკვიდრებას მიუთითებს და არაკერძო შემთხვევაში მათი მკვიდრობის მიმანიშნებელი არ არის.

მუსულმანური მოსახლეობის (დიდი ალბათობით მომთაბარე თურქულენოვანი ტომების წარმომადგენელთა) პირველი დადასტურებული ფართომასშტაბიანი დასახლება საქართველოს ტერიტორიაზე 1440 წლის დოკუმენტით ფიქსირდება. 1440 წელს ეგვიპტის სულთანი ჯაკმაკი, საქართველოს მეფეს, ალექსანდრე პირველს წერილობით მადლობას უხდის მუსულმანთათვის საცხოვრებელი ადგილის დათმობისა და დიდი ყურადღებისთვის. ამ ცნობით ჩრდილოეთ ირანიდან და ერაყიდან წამოსული 4000-ზე მეტი მუსულმანი ოჯახი ალექსანდრეს საქართველოში დაუსახლებია (ქართული დიპლომატია 1998: 24). თუ რა ადგილი მიუჩინა მეფემ მათ, უცნობია, თუმცა სავარაუდოდ ეს უნდა ყოფილიყო ქვემო ქართლის ზონა, რადგანაც მომთაბარეთა ექსტენსიური მესაქონლეობის სამეურნეო თვალსაზრისით ეს ადგილები ყველაზე შესაფერისი იქნებოდა. 4000 ოჯახი, ალბათ 30-40 ათას სულს აერთიანებდა და ეს რიცხვი, იმდროინდელი დემოგრაფიული მდგომარეობის გათვალისწინებით საკმაოდ დიდია. მტრის შემოსევებით გაუდაბურებულ სოფლებსა და მიწებზე მეფეები და ადგილობრივი ფეოდალები ხშირად ასახლებდნენ თურქულენოვან მომთა-

ბარეებს. ასევე ხდებოდა სომხური მოსახლეობის დასახლება(ც. ეს მოვლენა განსაკუთრებით ერეკლე მეორის დროს ღრმავდება. ერეკლე ქალაქებში სომხებს ასახლებს, ხოლო მუსულმანების თავის სამფლობელოში დასახლებლად ხანდახან დიდი ძალისხმევა სჭირდება და მეზობელი დიდი ქვეყნის მომდურება(ც კი უწევს: სულეიმან ფაშა, რომელსაც ოსმალოთა მხრიდან საქართველოს საქმეები აქვს ჩაბარებული რუს დიპლომატთან მიმოწერაში აღნიშნავს, რომ ერეკლე რუსეთსა და ოსმალეთს შორის მშვიდობიანობას ხელს უშლის. სულეიმან ფაშას თქმით, ერეკლემ ალი ოსმალოს მიწიდან აყარა ასი რაიათი და თბილისისკენ გადაასხლა (ღორთქიფანიძე 1940: 61). ასი რაიათი ალბათ 1000-1500 სულს აერთიანებდა და სავარაუდოდ ისინიც ქვემო ქართლის ველებზე უნდა დასახლებულიყვნენ.

1490 წელს დებედას ხეობაში იაყუბ ყაენი ტოვებს ელებს, ცოტა მოგვიანებით აღმოსავლეთ საქართველოში, შაჰ თამაზი ასახლებს ხურჩინლუს ყიზილბაშურ ტომს (მუსხელიშივილი 1960: 121). შაჰ აბაზი, დებედას ქვემო წელზე ანუ დღევანდელი გარდაბნისა და მარნეულის ველებზე ბორჩაღლუს მომთაბარე ელებს ასახლებს. როგორც ჩანს, ამ პერიოდშიდან, „თათრული“ მოსახლეობა იმდენად მომრავლებულია, რომ აზრს კარგავს მათგან ტერიტორიების განთავისუფლების მცდელობები და ქართველი მეფეებიც თავს ანებებენ მათ აყრას და უკვე მათზე კონტროლის დამყარებას ცდილობენ (ანთაძე 1973: 116).

მარნეულები აზერბაიჯანელებისა და სომეხთა ისტორიული მეხსიერება, ცხადია ამ ისტორიული ცნობებისგან საკმაოდ განსხვავებულია. თუმცა ძალიან ძველი პერიოდებიდან მათი ან მათი წინაპრების ამ რეგიონში ცხოვრების შესახებ ინფორმაცია მათ გააჩნიათ. ერთ-ერთი შაუმიანელი მთხრობელი ქვემო ქართლში სომხების ცხოვრებას უძველეს დროს გუგარქის „სამეფოს“ უკავშირებს. მისი თქმით შულავერში/შაუმიანში სომხები ერეკლეს დროს დასახლებულან. ძირითადად თბილისელ მდიდარ სომხებს უყიდიათ აქ მიწა და სომხები დაუსახლებიათ. მათ ძველად აქ მცხოვრებ სომხებთან არანაირი კავშირი არ აქვთ. ანუ

ძველად, როდესაც ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე არსებობდა გუგარქის სამეფო მისი მოსახლეობა სომხური იყო. ერთ-ერთ არგუმენტად ისიც მოჰყავთ, რომ ამ ადგილების უძველეს ცენტრს სომხური სახელი ცურტავი (ცივი ადგილი) ქვია. მეორე შელავერელი მთხრობელი, ძველ დროში აზერბაიჯანელთა განსახლებას ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე სრულიად გამორიცხავს და მათ ტერიტორიად ალბანეთს ასახელებს. თუმცა მას ეს ინფორმაცია სამეცნიერო ლიტერატურიდან აქვს მიღებული (აბარებდა ისტორიის ფაკულტეტზე). ამ თვალსაზრისით საინტერესოა აზერბაიჯანელების გადმოცემები – ერთ-ერთ სოფელში, მთხრობელმა ალბანური სამლოცველოების არსებობა დაადასტურა. ეს მთხრობელი ბაქოში დიდი ხანი ცხოვრობდა და ეს იდეაც, ალბანელების შესახებ ალბათ იქიდან ჩამოიტანა. ადგილობრივ აზერბაიჯანელებს არანაირი წარმოდგენა არ აქვთ ალბანეთზე და ალბანელებზე. ამ მთხრობელს საკუთარი არგუმენტები აქვს, თუ რატომ არის ეს ეკლესიები ალბანური და არა ქართული, თუმცა მეცნიერული თვალსაზრისით ისინი, რაღა თქმა უნდა მიუღებელია. მისივე თქმით სომხები დიდი არმენიის შექმნის იდეით არიან შეპყრობილები და ამიტომაც ხდება ყველა კონფლიქტი და იქმნება უთანხმოებები. ცხადია, ის ქალაქში მიღებული პოლიტიკური იდეოლოგიითაა დატვირთული, რადგანაც დიდი არმენიის და ალბანეთის შესახებ ცნობები ქვემოქართლელ აზერბაიჯანელებსა და სომხებს ისტორიულ მეხსიერებაში არ უზით. ასევე საშიში ტენდენციაა ალბანეთის თემის ნელ-ნელა აქტივიზირება ქვემო ქართლის აზერბაიჯანულ მოსახლეობას შორის. ამავე ინფორმატორს არანაირი სწორი და ისტორიული სინამდვილის შესაფერისი ინფორმაცია არ გააჩნია ისტორიული ეთნოდემოგრაფიის შესახებ – ქართველები როგორ გაჩნდნენ აზერბაიჯანში? ისევე როგორც ჩვენ აქ, საქართველოში ხომ? გვეკითხება იგი და მისი ვერსიით გამოდის, რომ კახში, ბელაქანში და ზაქათალაში მცხოვრები ქართველები აზერბაიჯანულ მიწებზე დასახლებულან ან ქვემოქართლელი აზერბაიჯანელები საზღვრების ცვლილების გამო მოხ-

ვედრილან საქართველოს შემადგენლობაში. მისი „თეორიები“ არ ითვალისწინებენ იმ ფაქტს, რომ ქვემო ქართლის თურქულენოვანი ხალხებით დასახლება, აქედან ძალადობრივი გზით აყრილი ქართველების ადგილზე მეთხუთმეტე საუკუნის მიწურულს იწყება. ასევე იწყება დადესტნური მოსახლეობის ჩამოსვლა და აზერბაიჯანელების შემოსვლაც მეხვიდმეტე საუკუნის დასაწყისიდან მტრის მიერ გაჩანაგებულ კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილში, ამჟამინდელ საინგილოში. ასეთივე არაპირდაპირი ხალხური გადმოცემა უნდა იყოს გუგარქის სამეფოზე არსებული გადმოცემა – გუგარქში, ქვემო ქართლის ნაწილში სომეხთა ბატონობის და შესაძლო სომეხთა დასახლების ფაქტი ისეთი სიძველისაა, რომ საეჭვოა ისტორიულ მეხსიერებაში ჩარჩენილიყო. შაუმიანში/შულავერში ამგვარი გადმოცემის არსებობა, ალბათ ამ დასახლების ტიპით უნდა აიხსნას – ეს დასახლება ქალაქური ტიპის დასახლება იყო, საკმაოდ კარგი ეკონომიური შეძლებისა და რაღა თქმა უნდა სხვა სოფლებთან შედარებით საგანმანათლებლო დაწესებულებების მხრიაც დაწინაურებული. აქ ალბათ სტუმრობდნენ და ადგილობრივადაც სახლობდნენ სომეხი ინტელიგენციის წარმომადგენლები, რომელთაც საისტორიო წიგნებზე მიუწვდებოდათ ხელი. სავარაუდოდ ხალხში შემორჩენილი გადმოცემები მათი მონათხრობების ოდნავ სახეცვლილი ხალხური ინტერპრეტირება უნდა იყოს.

აზერბაიჯანელთა და სომეხთა ურთიერთობის ისტორიის შესახებ აზერბაიჯანელთა უმრავლესობა გვიყვება ისტორიებს, რომ მათმა წინაპრებმა დევნილი სომეხები შეიფარეს და თურქებს დასახოცად არ მისცეს. აზერბაიჯანელთა ცნობებით ეს მოხდა მაშინ, როდესაც თურქები მარნეულის ტერიტორიამდე მოვიდნენ. თითო-ოროლა კაცმა ეს ამბავი, XX საუკუნის 10-იანი წლებით დაათარიღა, ანუ შესაძლოა გადმოცემა პირველი მსოფლიო ომისა და სომეხთა გენოციდის დაფუკავშიროთ. იგივე შინაარსის გადმოცემა აქვთ სომეხებსაც, მათი თქმითაც სომეხები თურქთაგან აზერბაიჯანელებმა გადაარჩინეს და შეიფარეს. შესაძლოა ეს მეხსიერებაში ერთგვარად უკონტექსტოდ ჩამჯდარი ფაქტი, ოდნავ დამახინჯებულად ასახავდეს გენოციდის დროს

სომეხთა შემოსვლას საქართველოს ტერიტორიაზე და აზერბაიჯანელების მიერ მათთვის ხელის გამართვის, შეფარების ფაქტს. ზოგიერთი ცნობით აქ მოსახლე ბერძნებიც თურქთა ჯარს, სადაც ისინი მსახურობდნენ, შემოჰყოლიან და შემდეგ დარჩენილან. არადა ბერძენთა ნაწილის (მაინცა და მაინც ბევრნი არ არიან) დასახლების შესახებ ქართული ისტორიული წყაროები სხვა ცნობებს გვაწვდიან – ისინი ერეკლე მეორის დროს მეფის ბრძანებით დაუსახლებიათ აქ. არის ცნობები 1806-1807 ქვემო ქართლში ბერძნების ჩამოსვლის შესახებ. 1813 წელს 120 ოჯახი გადმოსახლებულა თურქეთიდან და თეთრი წყაროს რაიონში ჩასახლებულა (თოთაძე 2009: 200). ეს მაგალითი გვაჩვენებს, თუ როგორ შეიძლება სურვილისამებრ, თუნდაც სრულიად გულუბრყვილოდ და ანგარიშმიუცემლად, შეიცვალოს ისტორიული „სინამდვილე“.

ერთ-ერთ სომხურ სოფელში მთხრობელის ნათქვამი ფრაზა ნიშანდობლივია – „ამ ადგილებზე სომხები ამბობენ ჩვენიაო, აზერბაიჯანელები ამბობენ ჩვენიაო, ქართველები ამბობენ ჩვენიაო“. თვით ამ სოფლის სახელი აზერბაიჯანულია, გარშემო ტოპონიმთა უმეტესად აზერბაიჯანულია, თუმცა ამჟამად სოფლის მოსახლეობა სომხურია და ისინი ამ სოფლის სახელს სომხურ ეტიმოლოგიას უძებნიან (სოფელს ჩანახში ქვია. ადგილობრივები ამბობენ, რომ თავიდან სოფელს სომხურ სახელი „ჯან ახჩიკ“ – ღამაზი გოგო ერქვა). ასეთივე სიტუაციაა ხოჯორნში, სადაც სომხები და აზერბაიჯანელები გვერდი-გვერდ ცხოვრობენ. აზერბაიჯანელები ამბობენ, რომ ამ სოფელის პირველმოსახლე იყო ხოჯა ალი და სოფელის ნამდვილი სახელი ხოჯალია. სომხების თქმით სოფლის თავდაპირველი სახელია ხოშორაძორი, რაც სომხურად ნიშნავს ფართო ხევს. სომხური მოსახლეობის ინფორმაციით, ეს სოფელი სომხების მიერ 901 წელს დაარსდა, მათ ეს თარიღი სოფლის ცენტრში (აზერბაიჯანული და სომხური უბნების გასაყარზე) არსებული შენობის (შენობა შესაძლოა ადრე სოფლის საბჭო იყო) წითელი აგურით ნაშენებ კედელზე, დიდი თეთრი აგურის „მოზაიკით“ გაკეთებული წარწერით აქვთ დაფიქსირებული - სომხურად წერია: ხოჯორნი 901 –

1990. ხოჯორნელი სომხები ამბობენ, რომ სოფელის დაარსების თარიღი, 901 წელი, წიგნშია მოხსენიებული, თუმცა კონკრეტულად წიგნს ვერ ასახელებენ. აზერბაიჯანელები, სომხების ვერსიით აქ მწყემსებად მოდიოდნენ და შემდეგ სახლდებოდნენ – მათ გულიბაღში (მეზობელ სოფელში) არ იღებდნენ და ჩვენთან მოდიოდნენო. მათი ინფორმაციით, ადრე სადახლოშიც არ ცხოვრობდნენ აზერბაიჯანელები, თავიდან აზერბაიჯანელები ხოჯორნის 20%-ს შეადგენდნენ, შემდეგ მათმა რიცხვმა იმატა და ამჟამად სომხებისა და აზერბაიჯანლების რიცხვი მათ სოფელში გათანაბრდა. ხოჯორნელი სომხები თანასოფელელ აზერბაიჯანელებს თურქეთიდან მოსულებად თვლიან და იმასაც ამბობენ, რომ თავდაპირველად მათ ისინი შეიფარეს და ხელიც გაუმართეს. აზერბაიჯანელების გადმოცემით, პირველად ხოჯორნში 150-170 წლის წინ წოფის სიახლოვეს მცხოვრები აზერბაიჯანელი დასახლდა. მონათხრობის კონტექსტიდან არ ჩანს, დახვდნენ თუ არა აზერბაიჯანელებს ხოჯორნში სომეხი მოსახლეები. აზერბაიჯანელების გადმოცემით, უძველეს დროს, 500 წლის წინ აქ ბერძნებს უცხოვრიათ, შემდეგ სინესტის გამო რაღაც დაავადება შეყვრიათ და გამქრალან, აქედან აყრილილან.

სომხურ მოსახლეობაში ჩაწერილი ინფორმაციით, მარნეულის რაიონში სომეხთა ჩასახლების რამდენიმე ტალღა იყო. ხშირ შემთხვევაში ზოგიერთი სოფლის სომხებით დასახლებას, ან ცალკეული ოჯახების უკვე არსებულ სოფლებში ჩამოსვლას მეოცე საუკუნის დასაწყისში სომეხთა გენოციდს უკავშირებენ. მძიმე სამეურნეო პირობების გაუმჯობესების მიზნით 1850 წელს ახპაგ-სანაინის რაიონიდან მოსულან სომხები ჩანახშიში, ამავე სოფელში ჭოჭკანიდან მოსულან ხუდონიანები. ერთ-ერთი მთხრობელი გულიბაღში ყარაბახიდან ჩასახლების დროდ მეცხრამეტე საუკუნის ოთხმოციან წლებს მიუთითებს (მთხრობელის პაპა წამოსულა ყარაბაღიდან. მთხრობელის ასაკიდან გამომდინარე, გადავთვალებთ და მივიღებთ მეცხრამეტე საუკუნის ბოლო მეოთხედს). ეს მთხრობელი წლების განმავლობაში ცხოვრობდა გორში, მშვენივრად ფლობს ქართულ ენას და

უდიდესი სიმკათიები გააჩნია ქართველების და საქართველოს მიმართ. მისი თქმით, არავინ არ უნდა დაივიწყოს, რომ ისინი საქართველოს ტერიტორიაზე არიან, რომ საქართველომ ისინი შეიფარა და გული გაუღო, არც ისაა დასავიწყებელი, რომ ერეკლე მეფე სომხების გამოც იბრძოდაო. სხვა გულიბადელი მთხრობელები, მათი წინაპრების დასახლებას ამ სოფელში 500 ან 1000 წლის წინანდელ პერიოდს უკავშირებენ. არსებობს გადმოცემა მოსახლეობის ნაწილის ყარაბაღიდან ერეკლე მეფის დროს მოსულობის შესახებ. გულიბადის მახლობლად არსებული ბეადორის ეკლესია თამარ მეფის დროს აშენებულად ითვლება, ხოლო ჩანახჩელები თავიანთი სოფლის მახლობლად მდებარე ეკლესიას 1252 წელს აშენებულად მიიჩნევენ. ეს ეკლესიები სომხურად ითვლება და აქედან გამომდინარე, მათი ვერსიის თანახმად, შესაბამის დროს აქ სომხები უკვე სახლობდნენ. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ხოჯორნელები სომხების მიერ სოფლის დაარსებას 901 წლით ათარიღებენ.

სომეხი ეროვნების მთხრობელების გადმოცემით, განსხვავებაა აზერბაიჯანელებში – შიიტი მუსლიმები უფრო აგრესიულები არიან. ასევე გამოირჩევიან სადახლოელები და ყულარელები, რომელთა უთანხომებები და ერთგვარი დაპირისპირებები სომხებთან იმით არის გამოწვეული, რომ ისინი სომხეთის ტერიტორიიდან ძალით გამოყრილები არიან. ერთ-ერთმა მთხრობელმა მათ აბოცებს ვუწოდებთო, რაც შესაძლოა ამ აზერბაიჯანული ტომების აბოცში (ყოფილი ქართული პროვინცია – აბოცის საერისთავო) სახლობას მოწმობდეს. მთხრობელთა ინფორმაციით აზერბაიჯანელთა ყველაზე აქტიური და ასე ვთქვათ ტონის მიმცემი დასახლება სადახლოა, სომხებისა კი – შულავერი.

მარნეულში მოპოვებული საველე მასალა ყარაბაღის ომის დროინდელ პერიოდზე სომხურ და აზერბაიჯანულ ურთიერთობებზეც გვიქმნის გარკვეულ წარმოდგენებს. საუბრისას, თავდაპირველად თითქმის ყველა მთხრობელი იდეალურთან მიახლოვებულ პარმონიულ სურათს ხატავს. შემდეგ კი ირკვევა, რომ რაღაც დაძაბულობას ჰქონდა ადგილი. არის ურთიერთბრალდებები ორივე მხრიდან, თუმცა არის ინფორმაცია იმის შესახებ, თუ როგორ უნდოდათ

წყლის ამღვრევა მათ შორის და როგორ არ აყენენ ისინი პროვოკაციას.

მთლიანობაში მარნეულში ჩაწერილი მასალა მრავალმხრივ საინტერესოა, უმეტეს შემთხვევაში სომხურმა და აზერბაიჯანულმა მოსახლეობამ „იცის“ საიდან არის მოსული, ამ გადმოცემებს ხანდახან პოლიტიკური იდეოლოგიის კვალიც ამჩნევია და ურთიერთსაწინააღმდეგოა, რაც რაღაც მომენტში შესაძლოა გამოყენებული იქნას ურთიერთდაპირისპირების საფუძვლად და ამიტომ საჭიროა ამ საკითხებში სიცხადის შეტანა.

გადმოცემებში აქა-იქ გამოკრთება ისტორიული სინამდვილე, უმეტეს შემთხვევაში კი ისინი ისტორიული სინამდვილის გახალხურებული, იდეოლოგიზირებული და უფრო ხშირად შეთხზული, უსაფუძვლო, ანდაც სასურველის რეალობად წარმოჩენის სურვილით გაჯერებული მონათხრობებს წარმოადგენენ.

დამოწმებული ლიტერატურა

ანთაძე 1973 - ანთაძე კ., საქართველოს მოსახლეობა XIX საუკუნეში (ისტორიულ-დემოგრაფიული გამოკვლევა), თბ., 1973.

ბაგრატიონი 1973 - ბაგრატიონი ვ., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV ტ., თბილისი, 1973.

ბერძენიშვილი 1979 - ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ნაკ. I, თბ., 1979.

ლეონტი მროველი 2012 - ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, I ტ., თბ., 2012.

თოთაძე 2009 - თოთაძე ა., საქართველოს მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა, თბ., 2009.

ლორთქიფანიძე 1940 - ლორთქიფანიძე ი., მასალები საქართველოს ისტორიისთვის (მეთორამეტე საუკუნე), თბ., ტ. II, 1940.

მაისურაძე 1999 - მაისურაძე გ., საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები (IV-XVIII სს.), წიგნი II, თბ., 1999.

მუსხელიშვილი 1960 – მუსხელიშვილი დ., - აღაჯყალა-გაგის ციხე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I ტ., თბ., 1960.

ჯანაშია 1952 – ჯანაშია ს., შრომები, II ტ., თბ., 1952 წ.

ჯაოშვილი 1984 – ჯაოშვილი ვ., საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XIX სს-ში, თბ., 1984.

Giorgi Mamardashvili

Some current issues of KvemoKartli's ethnodemography

KvemoKartli is the multi-ethnic region of Georgia. Two ethnic minorities reside mainly here, Azerbaijanians and Armenians. Number of Azeri is almost half of the population of the region and it lags behind slightly the number of Georgians. KvemoKartli is the south border of Georgia and this territory in definite periods of history was a disputable territory for Georgian and Armenian states. Mixed population occupied this territory from early feudal era. History of settling of the present day Azeri in this region differs – this process was started in the 15th century and was intensified in further centuries. They used to settle on the places vacated from Georgian population because of enemy invasions and bandit assaults. Sometimes, foreigners (Armenians and Turkish-lingual tribes), at the initiative of Kartli powers, used to settle peacefully in KvemoKartli. It was a compelled process – population that was thinned after permanent invasions was to be filled in, a feudal was interested in the increase of reduced number of serfs and because of it, he used to settle representatives of not-Georgian origin from nearby located territory in this manor.

Field material registered by us in Marneuli region (one of the biggest region of KvemoKartli) showed relations of national minorities of KvemoKartli, their opinions about historic ethnodemography of this region. Oral histories of Armenian population, their narrations are more diverse than those of Azeri. But as a rule, their stories divert greatly from historic reality. Armenians use to connect their settling on those territories mainly with the nearest past centuries, some legends say that, according to their words KvemoKartli, Kingdom of Gugark, was settled by Armenians. Azeri use to mention history of their settling in the

similar chronology and among them there is an idea that long, long before Albanians lived there. Some Azerbaijani scientists consider Albanians one of their ancestors. Population acquired both ideas from scientific circles and only some persons know it. In everyday life no confrontation is observed among Azeri and Armenians (even if we consider Karabakh conflict). In their historic memory the facts of help are preserved. Although, negative impulses of Karabakh conflict slightly, but still reaches Azeri and Armenians of Kvemo Kartli.